

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، رشته زبان و ادبیات فارسی

معرفی و بررسی اجمالی منظومه های حماسی تاریخی و دینی بعد از
دوره صفوی

(نیمه دوم سده دوازدهم و سده های سیزدهم و چهاردهم)

مؤلف :

نازنین غفاری

استاد راهنما :

دکتر محمود مدبری

استاد مشاور :

دکتر محمد رضا صرفی

شهریور ماه ۱۳۹۱

این پایان نامه به عنوان یکی از شرایط درجه کارشناسی ارشد به

بخش زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

دانشجو: نازنین غفّاری

استاد راهنما: دکتر محمود مدبری

استاد مشاور: دکتر محمد رضا صرفی

دور ۱: دکتر محمد صادق بصیری

دور ۲: دکتر عنایت ا... شریف پور

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده: دکتر یدا... آقاعباسی

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه شهید باهنر کرمان است.

تقدیم به :

سرزمین مادری ام ایران

و سخنوران زبان شیرین پارسی

و هر آن کس که عاشقانه دوستش دارم...

تشکر و قدردانی :

شکر ایزد مهربان را که ستایش تنها از آن اوست. خداوندی که بودنش به دل ها آرامش می بخشد.

سپاس از زحمات پدر و مادر عزیزم که روزها و بلکه لحظه لحظه های زندگی ام را رهین مهربانی هایشان هستم.

سپاس از زحمات استادان ارجمندم، آموزگاران دانش و ادب و فرهنگ، که شش سال افتخار شاگردی شان را داشتم و اکنون زبانم برای قدردانی از محبت هایشان ناتوان است.

تشکر فراوان از استادان گرامی، جناب آقای دکتر مدبری و جناب آقای دکتر صرفی که سامان یافتن این پایان نامه را مدیون زحمات و راهنمایی های ارزشمندشان هستم

و تشکر فراوان از جناب آقای دکتر بصیری و جناب آقای دکتر شریف پور که از نظرات ارزشمندشان در داوری پایان نامه بهره بردم.

با آرزوی هر آنچه خوبی است برای ایشان.

چکیده:

حماسه های تاریخی از قرن ششم و حماسه های دینی از قرن نهم، به تدریج جای خود را در میان شاعران فارسی زبان باز می کنند. یکی از دوره هایی که سرودن منظومه های حماسی تاریخی و دینی از رواج قابل ملاحظه ای برخوردار است، بعد از انقراض دولت صفوی و در دوره حکومت افشاریه، زندیه و قاجار می باشد. در این دوره، در گستره نفوذ زبان و ادبیات فارسی، منظومه های متعددی در قالب مثنوی و در زمینه داستان های دینی و تاریخی، عمدتاً به تقلید از شاهنامه به نظم درآمده است که تاکنون به صورت یکجا، در یک مجموعه مشخص و مدون معرفی و طبقه بندی نشده اند. در این پژوهش، بیش از ۴۰۰ منظومه حماسی تاریخی و دینی متعلق به نیمه دوم سده دوازدهم، سده سیزدهم و نیمه اول سده چهاردهم به ترتیب الفبایی معرفی گردیده است. بیشتر منظومه های حماسی تاریخی این دوره توسط شاعران شبه قاره و بیشتر منظومه های حماسی دینی این دوره توسط شاعران ایران زمین به نظم درآمده اند. سرودن این گونه منظومه ها، نه تنها در ایران و شبه قاره، بلکه در افغانستان، فرارود، عثمانی، قفقاز و... نیز طرفدارانی داشته است. اغلب منظومه های حماسی تاریخی و دینی یاد شده در این پژوهش، در بحر متقارب سروده شده اند و برخلاف کمیّت قابل توجه این آثار در دوره مورد نظر، کیفیت شعری چندانی در آنها دیده نمی شود.

واژگان کلیدی: حماسه، حماسه تاریخی، حماسه دینی و مذهبی، منظومه، مثنوی، نیمه دوم

سده دوازدهم، سده های سیزدهم و چهاردهم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل نخست - مقدمه 40	
۱-۱- پیشگفتار.....	۲
۲-۱- بیان مسئله.....	۴
۳-۱- هدف های تحقیق.....	۴
۴-۱- ضرورت انجام تحقیق.....	۵
۵-۱- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق.....	۵
۶-۱- سؤال ها یا فرضیه های تحقیق.....	۵
۷-۱- تعریف مفاهیم مطرح شده در سؤال ها یا فرضیه های تحقیق.....	۵
۸-۱- پیشینه نظری و تجربی.....	۶
۹-۱- روش اجرای تحقیق.....	۷
فصل دوم- نگاهی به تاریخ و وضعیت شاعری بعد از دوره صفوی	
۱-۲- وضعیت تاریخی دوره مورد بحث، با نیم نگاهی به وضعیت رواج شعر.....	۹
۱-۱-۱- افشاریه و زندیه.....	۹
۲-۱-۲- قاجاریه.....	۹
۲-۲- نگاهی به وضعیت شعر در نیمه دوم سده دوازدهم تا عصر مشروطه.....	۱۳
۱-۲-۲- وضعیت رواج شعر در روزگار شاهان صفوی تا عصر قاجار.....	۱۳
۲-۲-۲- گذری بر سبک های شعر فارسی، از آغاز تا دوره مورد نظر.....	۱۴

۱۵.....۳-۲-۲- زوال سبک هندی و ویژگی های مکتب بازگشت.....

۱۸.....۴-۲-۲- شعر دوره مشروطه و ویژگی های آن.....

فصل سوم- کلیاتی درباره حماسه

۲۲.....۱-۳- انواع شعر فارسی.....

۲۲.....۲-۳- حماسه سرایی در ایران.....

۲۲.....۱-۲-۳- تعریف حماسه.....

۲۳.....۲-۲-۳- انواع حماسه.....

۲۴.....۳-۲-۳- سیر تطور حماسه سرایی در ایران.....

۲۵.....۴-۲-۳- دلایل افول حماسه های ملی و پیدایش حماسه های دینی و تاریخی.....

فصل چهارم- معرفی منظومه های حماسی تاریخی و دینی

۲۹.....۱-۴- منظومه های حماسی تاریخی.....

۳۰.....۱-۱-۴- محتوای منظومه های حماسی تاریخی دوره مورد نظر.....

۳۲.....۲-۱-۴- وزن منظومه های حماسی تاریخی دوره مورد نظر.....

۳۳.....۳-۱-۴- ارزش ادبی منظومه های حماسی تاریخی دوره مورد نظر.....

۳۴.....۴-۱-۴- معرفی منظومه های حماسی تاریخی.....

۱۶۹.....۲-۴- منظومه های حماسی دینی.....

۱۷۰.....۱-۲-۴- محتوای منظومه های حماسی دینی دوره مورد نظر.....

۱۷۱.....۲-۲-۴- وزن منظومه های حماسی دینی دوره مورد نظر.....

۱۷۱.....۳-۲-۴- ارزش ادبی منظومه های حماسی دینی دوره مورد نظر.....

۴-۲-۴- معرفی منظومه های حماسی دینی..... ۱۷۱

۳۵۳..... **فصل پنجم - نتیجه گیری**

۳۵۹..... **فهرست منابع و مآخذ**

فصل نخست

مقدمه

۱-۱- پیشگفتار

حماسه در لغت به معنی دلاوری و شجاعت و در اصطلاح، یکی از کهن ترین گونه های ادبی در تاریخ ادبیات جهان می باشد که به وصف دلاوری ها و رشادت های قهرمانان می-پردازد. (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۳) در یک تقسیم بندی بر اساس نوع قهرمان، می توان حماسه را به چهار نوع ملی، دینی، تاریخی و عرفانی تقسیم نمود. (همان: ۶۹) و (صفا، ۱۳۶۹: ۷-۶) در قرن چهارم هجری، حکیم ابوالقاسم فردوسی با سرودن شاهنامه، شاهکار حماسه ملی ایران را خلق نمود و از آن پس، شاعران بسیاری کوشیدند تا در نوع ادبی حماسه، به رقابت با استاد فرزانه طوس بپردازند. از این رو، منظومه های حماسی بسیاری پیرامون رشادت های شخصیت های ملی و پهلوانی، تاریخی و عرفانی سروده شد و از قرن نهم هجری، سرودن منظومه در وصف دلاوری قهرمانان دینی نیز رواج یافت و از این زمان به بعد، حماسه های دینی و مذهبی نیز، در کنار حماسه های ملی، تاریخی و عرفانی رشد کرد و شاعران ایران زمین، آثار حماسی بسیاری را به فرهنگ و ادب پارسی تقدیم نمودند.

در این پژوهش، کوشش شده تا مثنوی های دینی و تاریخی حماسی، تا جایی که امکان دارد، با تفحص در منابع در دسترس و موجود، نظیر فهرست ها، دانشنامه و دایره المعارف ها، تذکره ها، دیوان های شعری و پایگاه های اینترنتی، شناسایی و به طور مختصر معرفی شود. منظومه هایی که در این پژوهش معرفی گردیده اند، آثاری هستند که یقیناً در قالب مثنوی سروده شده اند و یا با توجه به قرائن، نظیر داشتن جنبه داستانی و روایی و یا وزن منظومه، احتمال مثنوی بودنشان زیاد است. مانند منظومه های حلیه مبارک پیر قلندر شاه، شجره طیبه برالوی، مولود آلبانی کورچا، مولد نبی عشاقی، تذکره سلطانی ملا واسع جان منظور و منظومه اشرفیه نسیم شمال که در محور مختلف سروده شده و مثنوی بودن آن مورد تردید است، اما با توجه به موضوع آن که تاریخ مختصر ایران است، به احتمال زیاد در این قالب سروده شده است. در صورتی که در آینده اطلاعاتی مبنی بر سروده شدن این منظومه ها در قالبی جز مثنوی به دست آمد، این آثار از فهرست حذف خواهد گردید. اطلاعاتی که در مورد هر منظومه ذکر شده است، بر اساس منابع در دسترس بوده و به همین دلیل، پاره ای از منظومه ها مختصر و برخی با تفصیل بیشتری معرفی گردیده اند. همچنین، شرح حال برخی از سرایندگان آثار در تذکره های موجود یافت نشد و امید است در فرصت مناسب، دسترسی به منابع دیگری نظیر مقالات الشعرا قانع تتوی، تذکره علمای هند و... میسر گردد و زندگی نامه مختصر این شاعران نیز، به پژوهش افزوده شود. در معرفی منظومه ها، از ذکر منظومه هایی که اگرچه موضوع آنها مرتبط با دین یا تاریخ است، اما درون مایه اصلی آنها عاشقانه

می باشد و بر این اساس، در حوزه ادبیات غنایی جای می گیرند، خودداری شده است؛ نظیر داستان «یوسف و زلیخا»، «سلیمان و بلقیس» و یا داستان های تاریخی، نظیر «مثنوی موزون یا طهماس خجندی» و «داستان دولت خان» عاشق لکهنوی که محتوایی عاشقانه دارند. همچنین، از معرفی سفرنامه های منظوم و یا آثاری که آمیخته ای از نظم و نثرند، صرف نظر شده است؛ نظیر «طوفان البکاء» اثر میرزا ابراهیم جوهری، «ماتمکده» اثر قربان بن رمضان بیدل رودباری و یا «اخبار ایام الملوک» اثر محمد زمان اصفهانی و از این آثار، تنها به معرفی آثاری که به دلیل کوتاهی بخش منثور، می توان آنها را در شمار آثار منظوم قلمداد نمود و یا دارای مثنوی مجزایی بوده است اکتفا شد. در پژوهشی که برای یافتن آثار صورت گرفت، منظومه هایی نیز یافت شد که به دلیل آنکه به زبان هایی جز فارسی، نظیر اردو، پشتو، ترکی و... سروده شده بودند، در این پژوهش منظور نشده اند. همچنین، مشخص شد منظومه «حملة حیدری» سروده مهدی علی خان عاشق هندی که در منابع، جزو آثار فارسی نام برده شده بود، به زبان اردو است و به همین دلیل، از فهرست آثار حذف گردید. در این تحقیق، تنها آثاری معرفی گردیده اند که جنبه داستانی دارند و یا اشارات داستانی آنها زیاد است و از این رو، از آثاری با موضوع فقه، تفسیر، تجوید، کلام، کتاب های آسمانی منظوم و نظایر آن که درون مایه دینی دارند، اما فاقد جنبه روایی و داستانی هستند، سخن به میان نیامده است. احادیث نیز جزو همین دسته آثارند، مگر احادیثی نظیر حدیث کساء که جنبه داستانی دارد. منظومه های عرفانی نیز، اگرچه حاوی اشارات و حکایات داستانی اند، اما در حوزه منظومه های دینی قرار نمی گیرند و به همین دلیل معرفی نشده اند. از جمله این آثار، می توان به شاهنامه حقیقت مکرم جیحون آبادی، جنات الوصال اثر مشترک سه شاعر عارف (نور علی شاه، نظام علی شاه و رونق علی شاه) و آمال العارفین اثر پروین همدانی، اشاره کرد. استثناء دیگر در این زمینه، منظومه هایی است نظیر گنجینه الاسرار و زبده الاسرار، که پیش از آنکه عرفانی باشند دینی اند. به عبارت دیگر، تفسیر و روایتی عرفانی از یک واقعه دینی اند و به همین سبب، در فهرست آثار دینی آورده شده اند. اقدام دیگری که در این پایان نامه صورت گرفت، مراجعه به دیوان های شعری، برای یافتن منظومه های تاریخی و دینی بود که در نتیجه آن، منظومه هایی نظیر فتح المجاهدین مکرم اصفهانی، رقیه نامه صفایی جندقی و... یافت شد. در این دیوان های شعری، گاه به چندین قطعه مثنوی در موضوع داستان های دینی، به ویژه وقایع کربلا برخورد شد که عمدتاً در یک وزن سروده شده بودند و احتمال می رفت که شاعر قصد داشته در موضوع کربلا منظومه ای مستقل بسراید، که یا توفیق آن را نیافته است و یا اشعارش از بین رفته اند و تعدادی به شکل پراکنده، در دیوان او به چاپ رسیده اند. این گونه مثنوی ها را که در

این پژوهش نیز منظور شده اند، می توان در مجموعه ای گردآوری نمود و به آن، عنوانی چون «مصیبت نامه» یا «سوگ نامه شهدای کربلا» داد. برخی از منظومه های دینی، عنوان مرثیه دارند و اگرچه مرثیه در محدوده ادب غنایی جای می گیرد، اما از آنجا که این گونه آثار، از اشارات داستانی و ذکر واقعه دردآوری که شاعر در اندوه آن داد سخن داده و عمدتاً جنبه حماسی دارد خالی نیست و با توجه به توسعه مفهوم حماسه که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، این آثار نیز در فهرست منظومه های حماسی دینی قرار گرفته اند. محدوده تاریخی معرفی آثار نیز، از نیمه دوم سده دوازدهم تا نیمه سده چهاردهم هجری قمری است. به عبارت دیگر، از حکومت نادر شاه افشار تا بر تخت نشستن رضاشاه و آغاز حکومت پهلوی را شامل می شود. ملاک معرفی آثار در این محدوده تاریخی، سال سروده شدن اثر می باشد و در صورتی که تاریخ سرایش منظومه مشخص نبوده، دوره تاریخی زندگی سراینده آن ملاک قرار گرفته است. برخی از شاعران، تنها یک نیمه از زندگی شان در محدوده تاریخی مورد نظر قرار می گرفت که در این موارد، سال های شکوفایی و کمال فکری شاعر که معمولاً از اواسط عمر به بعد را شامل می شود و اکثر شاعران، در این دوره از زندگی به خلق آثارشان مبادرت می ورزند، در نظر گرفته شد و به همین جهت، شاعرانی نظیر ابراهیم پورداوود صاحب منظومه «یزدگرد شهریار»، شیخ محمد علی خالقی صاحب «شاهنامه حسینی»، صابر همدانی صاحب «بیت الاحزان» و نظایر ایشان، از شاعران معاصر تلقی شده، در این پژوهش منظور نشده اند.

۱-۲- بیان مسئله

به نظر می رسد در دوره مورد نظر (نیمه دوم سده دوازدهم، سده سیزدهم و نیمه نخست سده چهاردهم)، منظومه های حماسی تاریخی و دینی زیادی سروده شده باشد که تاکنون به صورت یکجا و مشخص، معرفی و طبقه بندی نشده اند. در این پژوهش، سعی بر آن است تا مطالب مربوط به این منظومه ها، از منابع موجود استخراج و در یک مجموعه مشخص و مدون ارائه شود.

۱-۳- هدف های تحقیق

- ۱- معرفی منظومه های حماسی دینی و تاریخی بعد از عصر صفوی در یک مجموعه مشخص.
- ۲- معرفی اجمالی سرایندهگان این منظومه ها بر اساس منابع در دسترس.
- ۳- بررسی مختصر ارزش ادبی این آثار.
- ۴- اشاره به تعدادی از نسخه های خطی و چاپی این منظومه ها.

۱-۴- ضرورت انجام تحقیق

با توجه به اینکه منظومه های حماسی دینی و تاریخی متعددی در دوره های مختلف تاریخی سروده شده است و بسیاری از آنها، به دلیل صورت نگرفتن پژوهشی جامع و مستقل، ناشناخته باقی مانده اند، به نظر می رسد معرفی این آثار و سراینده گان آنها، از دیدگاه تاریخ ادبیات، امری ضروری باشد.

۱-۵- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق

این پژوهش، می تواند مورد استفاده مراکز تحقیقاتی، دانشگاهی و نیز دانشجویان و پژوهشگران علاقه مند به موضوع حماسه های دینی و تاریخی قرار گیرد.

۱-۶- سؤال ها یا فرضیه های تحقیق

سؤال ها:

۱- آیا در دوره تاریخی مورد نظر، منظومه های حماسی دینی و تاریخی زیادی سروده شده است؟

۲- آیا اغلب این منظومه ها، ناشناخته، گمنام و معرفی نشده باقی مانده اند؟

۳- آیا این آثار، ارزش ادبی دارند؟

فرضیه ها:

۱- به نظر می رسد در این دوره تاریخی، منظومه های حماسی دینی و تاریخی زیادی سروده شده باشد.

۲- به نظر می رسد اغلب این منظومه ها، ناشناخته، گمنام و معرفی نشده باقی مانده اند.

۳- به نظر می رسد این آثار، ارزش ادبی چندانی نداشته باشند.

۱-۷- تعریف مفاهیم مطرح شده در سؤال ها یا فرضیه های تحقیق

حماسه: حماسه در لغت به معنی دلاوری و شجاعت است و در اصطلاح، یکی از انواع کهن ادبی است که در آن، به توصیف دلاوری ها، قهرمانی ها و افتخارات یک قوم یا فرد پرداخته می شود. به اعتبار نوع قهرمان، می توان حماسه را به چهار نوع ملی، دینی، تاریخی و عرفانی تقسیم کرد. (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۳ و ۶۹) و (صفا، ۱۳۶۹: ۳ و ۶-۷)

حماسه دینی: به آن نوع از حماسه که قهرمان آن یک شخصیت دینی و مذهبی است، حماسه دینی گفته می شود. (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۹)

حماسه تاریخی: به آن نوع از حماسه که قهرمان آن یک شخصیت تاریخی است، حماسه تاریخی گفته می شود.

منظومه: به اشعار روایی بلند و یا نسبتاً بلندی که در قالب مثنوی سروده شده باشند، منظومه گفته می‌شود. (همان: ۶۴)

۱-۸- پیشینه نظری و تجربی

الف) مبانی نظری (نظریه های مربوطه) و چهارچوب نظری انجام پژوهش:
بر اساس بررسی های انجام شده، تا به حال پژوهشی پیرامون این موضوع صورت نگرفته است. تنها در تألیفات موجود در زمینه آثار حماسی، مطالبی مختصر درباره منظومه های حماسی دینی و تاریخی ارائه شده که با توجه به فراوانی این گونه منظومه ها در تاریخ ادبیات فارسی، کافی به نظر نمی‌رسد. بنابراین، امید است با اجرای این پژوهش، خلأ موجود در این زمینه برطرف گردد.

ب) چکیده تحقیقات انجام شده در ایران:

از آنجا که عنوان این پژوهش تاکنون به طور خاص مورد بررسی قرار نگرفته است، نمی‌توان برای آن پیشینه مشخصی معرفی نمود. تنها در پژوهش هایی درباره حماسه و انواع آن، به معرفی برخی از منظومه های حماسی دینی و تاریخی پرداخته شده است. از جمله کتاب «حماسه سرایی در ایران» تألیف دکتر ذبیح الله صفا و جلد اول کتاب «قلمرو ادبیات حماسی ایران» تألیف دکتر حسین رزمجو. «فهرستواره کتاب های فارسی» و «فهرست نسخه های خطی فارسی» تألیف استاد احمد منزوی نیز، دربردارنده اطلاعاتی پیرامون منظومه های حماسی دینی و تاریخی می‌باشد. از دیگر آثاری که به بررسی پاره ای از منظومه های حماسی دینی و تاریخی پرداخته اند، می‌توان به «منظومه های فارسی» اثر دکتر محمد علی خزانه دار لو اشاره نمود که در این کتاب، حدود نهصد منظومه متعلق به قرون ۹ تا ۱۲ بررسی شده اند. کتاب «حیدر نامه» اثر سید علی کاشفی خوانساری و «نام شناخت توصیفی منظومه های دینی فارسی» تألیف آقای راشد محصل نیز، از دیگر آثاری هستند که در زمینه موضوع مورد نظر تألیف شده اند. از میان مقالات چاپ شده در نشریات معتبر نیز، آنچه تا حدودی به عنوان این پژوهش مربوط است، می‌توان به «سیمای امام علی (ع) در حماسه های دینی ایران» نوشته هاشم محمدی، «حماسه های دینی» نوشته احمد گلچین معانی و «کتاب شناسی منظومه های دینی درباره امام علی (ع)» نوشته عباس بگگ جانی و حکیمه دبیران اشاره کرد. همچنین، می‌توان مقالاتی را ذکر نمود که به صورت موردی به این گونه منظومه ها پرداخته اند؛ مانند مقالاتی که درباره «حملة حیدری» ملأ بمانعلی راجی کرمانی نوشته شده و به صورت مجموعه مقالات منتشر شده است. علاوه بر این آثار، پاره ای از این منظومه های حماسی - که تعداد آنها زیاد هم نیست - به چاپ رسیده اند که می‌توان از مطالب ذکر شده در مقدمه آنها نیز، به عنوان پیشینه این پژوهش یاد کرد؛ مانند: منهج الهدایه اثر رضا قلی خان هدایت، حملة

حیدری راجی کرمانی، شاهنامه نادری فردوسی ثانی و...، اما چنان که گفته شد، هیچ کدام از این آثار، پژوهشی درخور و جامع در زمینه معرفی منظومه های حماسی دینی و تاریخی ارائه نداده اند.

ج) چکیده تحقیقات انجام شده در خارج از ایران:

با توجه به ماهیت موضوع که مربوط به ادبیات فارسی است، تاکنون در حوزه تحقیقات خارج از ایران - تا جایی که اطلاع داریم - پژوهشی مرتبط با عنوان مورد نظر، انجام نشده است.

۱-۹- روش اجرای تحقیق

الف) نوع تحقیق بر اساس طرح تحقیق و اهداف تحقیق:

توصیفی - تحلیلی.

ب) انواع متغیرها از لحاظ نوع آنها در تعیین و چگونگی کنترل متغیرهای تحقیق:

مربوط به موضوع این پژوهش نمی باشد.

ج) داده های مورد نیاز متناسب با سؤال ها یا فرضیه های تحقیق:

مربوط به موضوع این پژوهش نمی باشد.

د) شیوه های جمع آوری داده ها:

این پژوهش، از نوع توصیفی - تحلیلی است و در آن از روش کتابخانه ای برای جمع آوری اطلاعات استفاده شده است. بهره گیری از راهنمایی های ارزشمند استادان محترم راهنما و مشاور و دیگر استادان فرهیخته زبان و ادبیات فارسی بخش ادبیات، مراجعه به کتابخانه و یافتن منابع و مراجع مرتبط با عنوان، مراجعه به پایگاه های اینترنتی و کتابخانه های الکترونیکی برای دسترسی به نسخ خطی، سندکاوی و یادداشت برداری از آنها و در نهایت طبقه بندی اطلاعات، شیوه هایی است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

ه) ابزارهای تحقیق:

آنچه در پژوهش های کتابخانه ای مرسوم است، یادداشت برداری از کتاب ها و نشریات و استفاده از سایت های اینترنتی و کتابخانه های الکترونیکی می باشد، که در این پژوهش نیز، از این ابزارها بهره گرفته شد.

ح) فهرست فعالیت های مورد نیاز برای اجرای تحقیق، به ترتیب زمانی (مراحل اجرای تحقیق):

۱- یافتن منابع و مآخذ مورد نیاز

۲- یادداشت برداری از منابع

۳- تنظیم و تنقیح یادداشت ها

۴- تدوین نهایی، نگارش و تایپ مطالب

فصل دوم

نگاهی به تاریخ و وضعیت
شاعری بعد از دوره صفوی

محدوده تاریخی مورد بحث در این پژوهش، از نیمه سده دوازدهم آغاز می شود و تا تاج گذاری رضا شاه و آغاز روی کار آمدن حکومت پهلوی، یعنی سال ۱۳۴۶ ه.ق، برابر با ۱۳۰۵ ش و ۱۹۲۵ م را در بر می گیرد. در این فصل، ابتدا به طور خلاصه به بررسی تاریخ این دوره و شاهان حاکم بر ایران می پردازیم، آنگاه پیرامون ویژگی های شعر این دوره که از آن با نام مختصات مکتب بازگشت و شعر مشروطه یاد می شود، سخن می گوئیم.

۱-۲- وضعیت تاریخی دوره مورد بحث، با نیم نگاهی به وضعیت رواج شعر:

۱-۱-۲- افشاریه و زندیه:

«خاندان صفوی که به زور شمشیر شاه اسماعیل، در سال ۹۰۷ هـ ق تأسیس یافته بود، پس از ۲۴۰ سال پادشاهی منقرض شد. نادر، فرزند گمنام یکی از افراد قبیله ترک نژاد افشار، در مدت کمتر از پانزده سال، کشور را از یاعیان داخلی و متجاوزان بیگانه پاک کرد و در سال ۱۱۴۸ هـ ق، رسماً به تخت سلطنت ایران نشست. این مرد بزرگ، که با فتوحات درخشان خود جان تازه ای در کالبد کشور دمیده بود، در نتیجه غرور و جنون و بی رحمی، در سال ۱۱۶۰ هـ ق، به دست سران ایرانی کشته شد و کشور ایران، دوباره دستخوش هرج و مرج و اغتشاش گردید. کریم خان، رئیس طایفه زند از قبایل کرد ایرانی، پس از جنگ ها و کشتارهای فراوان، به نام طفلی ۹ ساله، خواهر زاده احتمالی شاه سلطان حسین صفوی، فرمانفرمای ایران شد و توانست برای مدت کوتاهی، آرامش را در کشور برقرار سازد. دوره حکومت جانشینان کریم خان، یکی از بحرانی ترین ادوار تاریخ ایران و به قدری برای بشر دردناک و دشوار است، که حیف است در تاریخ ضبط گردد.» (آرین پور، ج ۱، ۱۳۵۰: ۲) شعر و شاعری، به روزگار افشاریه و زندیه، چندان رونق و رواجی نداشت. «نادر شاه، به شعر و شعرا اعتنایی نداشت. شعرا هم به او اعتنایی نداشتند. تنها شاعر او، میرزا مهدی خان، متخلص به فغانی است که دو کتاب به نام نادر نوشت. (دره نادر و جهانگشای نادری). بعد از او، عادل شاه تنها آذر را تربیت کرده، کریم خان معلوم نیست صله شعر به کسی داده باشد...» (بهار، ۱۳۷۷: ۷۰-۷۹).

۱-۱-۲- قاجاریه:

«آقا محمد خان، که پس از سرکوبی برادرش در شیراز گروگان بود، تا هم او سرکشی نکند و هم افراد دیگر خانواده اش آرام بمانند، از غفلتی که پاسبانانش درباره او کردند، بهره مند شد و با یک تن خادم، از شیراز گریخت. وی در شیراز، در تنگدستی زندگی می کرد. از آنجا به اصفهان رفت و در آنجا چند از کسانش را که در شهر بودند دید و از ایشان یاری گرفت و به ورامین آمد و طوایف قاجار را که در آنجا بودند، با خود همدست کرد. آقا محمد خان، ۱۶ سال در نواحی

مختلف ایران تاخت و تاز کرد، تا اینکه توانست در ماه ذی قعدة سال ۱۲۰۹ هـ ق در تهران، به خود عنوان پادشاهی بدهد و تاج و تخت ایران را به دست آورد. از این تاریخ تا ۱۳ ربیع الثانی ۱۳۴۴ هـ ق، که سلطان احمد شاه، آخرین پادشاه قاجار خلع شد، این خاندان، به حساب سال های قمری، ۱۳۴ سال و چهار ماه و چند روز در ایران پادشاهی کرده اند. (نفیسی، ج ۱، ۱۳۶۱: ۳-۴۲) آقا محمد خان، پس از سرکوبی مخالفان، به سال ۱۲۱۰ هـ ق تاج گذاری نمود و از این تاریخ به بعد، رسماً حکومت قاجاریه در ایران آغاز به کار نمود.

پس از مرگ او، ولیعهد و برادر زاده اش فتحعلی خان، مشهور به بابا خان، به سال ۱۲۱۲ هـ ق بر تخت نشست. همه معايب آقا محمد خان، در جانشین مغرور و خود شیفته اش نیز وجود داشت و او از تدبیر لازم برای اداره کشور برخوردار نبود. همین امر سبب گردید تا در دو جنگ در مقابل روس ها شکست بخورد. (همان: ۶-۷۵) فوایدی که در روزگار حکومت آقا محمد خان برای ایران حاصل شده بود و هیبت این پادشاه، رعبی در دل دشمنان ایران افکنده بود، در روزگار فرمانروایی فتحعلی شاه از دست رفت و به همین جهت، باید دوره حکومت او را آغاز دوره نزول و انحطاط ایران و بدترین دوره تاریخ ایران قلمداد کرد. (همان: ۸۴) شعر و شاعری، در دوره حکومت او نیز به روند خود ادامه داد. «خود فتحعلی شاه شاعر بود و تاریخ می دانست. به نظر می رسد که شاهنامه را خوانده و هم از دربار غزنویان باخبر بود، یا از شعرا شنیده بود. از این رو، شعری که عهد او را دریافته، فایده های خوبی از هنر خود بردند.» (بهار، ۱۳۷۷: ۲۷۰) از جمله شعرای روزگار این پادشاه، می توان صبا، معجم، میرزا ابوالقاسم قائم مقام، عبدالرزاق دنبلی، نشاط، سحاب و... را نام برد. عباس میرزای ولیعهد نیز، اعتنای چندانی به شعر و ادب نداشت و عمده توجه خود را، صرف اعزام دانشجویان ایرانی به فرنگ و آشنا کردن آنها با علوم و فنون جدید می کرد.

فتحعلی شاه، به سال ۱۲۵۰ هـ ق درگذشت و نوه اش، محمد شاه، بر تخت سلطنت نشست. وی در سال نخست حکومت خود، مدعیان سلطنت و مخالفان را از میان برداشت، روابط خود با کشورهای اروپایی را گسترش داد و از اقدامات نادرستش، صدور دستور قتل وزیر با تدبیر ایران، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی بود. از دیگر وقایع روزگار پادشاهی محمد شاه، دعوی کرامت شخصی به نام حضرت ایشان و نیز ظهور سید علی محمد باب و پیدایش مذهب بابی بود که بعدها، به بهائیت تبدیل شد. محمد شاه، مردی ضعیف النفس بود و به علت بی تدبیری های او و وزیرش حاجی میرزا آقاسی، در روزگار او، ایران به شدت تحت نفوذ روس و انگلیس قرار گرفت. (تجربه کار، ۱۳۵۰: ۲۱-۱۶) در مورد وضعیت شعر و شاعری در روزگار محمد شاه، باید گفت که او «اگرچه شاعر نبود، اما سیره جد خود را از دست نداد. در زمان این پادشاه، امنیت در ایران

حکمرما بود. ثروت مملکت، قدری از بابت خسارات جنگ روس تلف شده بود و قسمت دیگر عایدات، به توسط حاجی میرزا آقاسی، صدر اعظم ایروانی، به مخارج ساختن قلاع جنگی و قورخانه و تفنگک های تازه اختراع اروپایی و توپ و سرباز و قسمتی به مصرف آبادی کاریزها و مزارعی که در ایام انقلاب ایران، از جمله افغنه به بعد، خراب شده بود رسید و از این راه بود که شعرا در زمان این پادشاه، جوایز زیادی نیافتند.» (بهار، ۱۳۷۷: ۲۷۱) بزرگترین شاعر روزگار محمد شاه، قآنی بود و سپهر کاشانی و شهاب اصفهانی نیز، از دیگر شعرای این عهد بودند. محمد شاه، در اواخر عمر، به شدت از بیماری نقرس رنج می برد و پس از پایان ۱۴ سال و سه ماه سلطنت، در تجریش تهران، به سال ۱۲۶۴ هـ.ق، در ۴۲ سالگی درگذشت.

اوج استبداد قاجار، با روی کار آمدن ناصرالدین شاه آغاز می شود. وی به سال ۱۲۶۴ هـ.ق، در ۱۷ سالگی بر تخت سلطنت نشست و میرزا تقی خان فراهانی را با نام امیر کبیر، به صدارت برگزید. در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، به همت وزیر مقتدرش امیر کبیر، اقدامات اصلاحی زیادی در ایران صورت گرفت، اما پس از آنکه شاه فرمان قتل او را صادر کرد و میرزا آقا خان نوری به وزارت رسید، ایران بیش از پیش تحت نفوذ بیگانگان قرار گرفت و مسافرت های نابجای ناصرالدین شاه به فرنگ نیز، بر وخامت اوضاع افزود و موجبات رسوایی و بدنامی و دادن امتیازات انحصاری به روس و انگلیس را فراهم نمود. از جمله وقایع زمان پادشاهی او، می توان به فرو نشاندن فتنه سالار، رفع غائله عبیدالله کرد و دفع فتنه سید علی محمد باب اشاره کرد. این پادشاه، در سال ۱۳۱۳ هـ.ق، در حالی که آماده برگزاری پنجاهمین سال سلطنت خود بود، به دست میرزا رضای کرمانی به قتل رسید. (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۱۷-۸۰۳) در زمان ناصرالدین شاه، «شعراى سابق هنوز زنده بودند. قآنی، شهاب، دو سر حلقه شعر و ادب، شهرت داشتند. صدر اعظم نوری و پسرش نظام الملک، مانند فتحعلی شاه از شعرا نگاهداری می کردند. خود ناصرالدین شاه، شاعر بود و تحصیلات مختصری کرده، از تاریخ ایران بی اطلاع نبود... امیّت در زمان او به سر حدّ کمال رسید. عایدات مملکت، همه صرف مملکت می شد. در هر ولایت و دهکده ای، اگر شخصی پیدا می شد که هنری داشت، فوراً به او یک لقب داده و یک مواجی به عنوان مستمری به او عطا می شد. در این دوره، شعر و صنایع یدی و خطّ و تذهیب و مخمل بافی و قالی بافی و قلمدان سازی و معماری و بنایی و کاشی پزی و نجاری ترقی کرد... فنّ چاپ، بی اندازه ترقی کرد... از اثر تشویق ناصرالدین شاه... مردمان هند هم، رو به نشر و ترویج و طبع و انتشار کتب فارسی آورده، شاید بیش از آنچه در ایران چاپ شده، در هندوستان، خاصّه بمبئی، به طبع رسیده است.» (بهار، ۱۳۷۷: ۳-۲۷۲) ناصرالدین شاه، به شاعران روزگار خود، سرش، محمود خان ملک-